

ELMÉLETILEG

Csepeli György:

AZ EMBER AZ IDENTITÁS REJTEKÚTJAIN

Az ember része és egyben tagadása a természetnek. Freud szerint az emberi magzat – a méhen belül eltöltött kilenc hónap alatt – végigjárja a teljes evolúciós létrát, amelynek egyes fokain az ember megjelenése előtt megjelent és megmaradt állatfajok megkapaszkodtak (Freud, 1986). Nietzsche találóan mondja, hogy az ember “még meghatározatlan állat” (“noch nicht festgestelltes Tier”), akinek saját magát kell meghatároznia, ha életben akar maradni. Míg az állatoknak genetikai programjuk által meghatározott helyük, és ezáltal helyet biztosító környezetük van, ahonnan nem léphetnek ki, amit nem változtathatnak meg önkényesen, addig az embernek nincs a természettől adott módon meghatározott helye a világban. Mint minden élő szervezetnek, az embernek is szüksége van levegőre, élelemre, itatra, testfelülete védelmére, de a fiziológiai alapszükségleteken túl az már nem a genetikai meghatározottság dolga, hogy életben maradjon, sokasodjon és szaporodjon, amire bárhol megtalálhatja, pontosabban megteremtheti a lehetőséget, természetesen nem egyedül, hanem társaival együtt.

Az ember természetből való kiszakítottága az oka a “hátorzongató idegenségnek”, amelyről Martin Heidegger beszél, vagy a “transzcendentális hajléktalanságnak”, amit Lukács György vesz észre (Heidegger, 1985, Lukács, 1975). A két nagy huszadik századi filozófus megismétli, amit a kereszténység megalapítója Jézus Krisztus mondott kétezer éve egy követőjének: „A rókáknak barlangjuk van, és az égi madaraknak fészük, de az Emberfiának nincs hova fejét lehajtania (Mt. 58-59).

Az antropológiai helytelenségben az ember a hely megteremtésére a nyelv által válik képessé, amelynek révén elgondolhatóvá és tapasztalhatóvá válnak számára a hely fizikai koordinátái. Az ember a nyelv révén emeli ki magát az időtlen állati létből, száll szembe a Semmivel, amelyben megtalálja a helyet önmaga, és vele együtt elődei, utódai számára az időben és a térben.

Megtalált hely azonban annyi van, ahány megtaláló. Az antropogenezist követően a Földön szétszóródott embercsoportok mind külön helyet szabtak maguknak, amelyeket elhatároltak a más csoportok által szabott helyektől. Az elhatárolás eszköze a csoport által használt nyelv szava, a *név* volt, amely jelölte és jelezte mindazt, ami a csoporthoz tartozott, egyben elválasztotta mindattól, ami más csoportokra vonatkozott. Emile Benveniste helyesen mutat rá, hogy az ókori idők óta fogva minden etnikai csoport neve megkülönböztető és szembeállító volt. Függetlenül attól, hogy nyilvánvaló volt-e vagy sem, a név fejezte ki a csoport szándékát arra, hogy különbözzön a szomszéd népektől (Benveniste, 1935.). Az egyes csoportokban a név által történő kategorizáció hozta létre a minden további azonosságérzés alapját képező “mi” és “ők” konstrukcióját. A saját csoport bensősége, otthonos ismertségével szembekerült a másik csoport idegensége, riasztó mássága, amit együttesen G.W. Sumner etnocentrizmusként írt le (Sumner, 1978).

Az etnocentrizmus érzelmi következménye a saját csoport túlbecslése, pozitív értékelése, a másik csoport lebecsülése, negatív értékelése. Az érzelmi megkülönböztetés fennmaradásáról a csoportlét által megteremtett valóság különbözőségei gondoskodnak. Jó példa erre a La

ELMÉLETILEG

Fontaine egyik meséjéből ismert róka és gólya meghíusult vacsoravendégségeinek története, amikor a róka maga számára magától értetődő lapos tányéron szervírozta a vacsorát, amihez vendége hosszú, vékony csőrével sehogyan sem tudott hozzáférni. Viszonzásképpen a gólya is meghívta magához a rókát, aki megdöbbenve vette tudomásul, hogy most ő nem fér hozzá az ételhez, amelyet a gólya a maga számára magától értetődő módon hosszú nyakú edényben szolgált fel.

A különböző csoportok eltérően határozzák meg, hogy mi a magától értetődő és mi nem az, de nem feltétlenül egyezik felfogásuk arról, hogy mi a normális és mi az abnormalis. Az ütköző felfogások nem kíváncsiságot és érdeklődést, hanem mint ahogyan a mesében is láttuk, sértődést, bosszankodást, frusztrációt váltanak ki kölcsönösen, bizalmatlanságot, gyanakvást, téves oktulajdonítást szabadítva el a felekben, ami megmérgezi a csoportközi légkört. A rosszindulatú társadalmi folyamatok hatásai ráadásul nemzedékeken keresztül érvényesülnek, tartósítván a konfliktust, amelynek alapja az identitásérzésen ütött egykori seb gyógyíthatatlansága.

Linton antropológiai megkülönböztetését alapul véve Merton veti fel, hogy a modern társadalomban a státusoknak két válfaja különböztethető meg. Vannak státusok, amelyekbe az egyének a születés véletlenje folytán kerülnek. Ezzel szemben van a státusoknak egy másik típusa, amelyekbe a személyek saját teljesítményeik révén kerülnek. Merton az első típust tulajdonított (ascribed) státusnak nevezi, a második típust a szerzett (achieved) jelzővel látja el. (Merton, 1980. 755). A státusok szerepét kihangsúlyozó strukturalista-funkcionalista társadalomképben az identitás nem játszik kulcsszerepet, de nyilvánvaló, hogy a kétféle státus megfeleltethető kétféle identitásnak.

A közösségi társadalomból örökölt, *tulajdonított identitás* nem függ a személy választásától. A csoport, amelybe a személy beleszületett, megszabja hovatartozását, akár akarja, akár nem.

Az etnikai identitás a leszármazás következménye, amelyet az egyén titkolhat, de meg nem szüntethet. A test genetikailag adott nemi jegyei megszabják a nemi identitást, a test veleszületett vagy szerzett csonkasága az egyént a fogyatékosok közé számúzi. A múlt idő nyomait könyörtelenül megmutató, testre irt nemzedéki identitás az életkor adta sorsközösség műve. Az üldözés, a hátrányos megkülönböztetés szintén nem választás kérdése, az egyénnek nincs menekvése a tőle idegenkedő, esetenként rettegő, bajában nem érintettek megkülönböztető, távolságtartó viselkedésétől.

A *szerzett identitások* eleve nem kötődnek természeti alapokhoz. Az osztályalapú és foglalkozási identitás az egyén törekvésének eredménye, amely azonban nem feltétlenül sikeres vagy tartós. A modern nemzeti identitás alapja már nem a vérségi kötelék, hanem a jogilag meghatározott állampolgárság, amely elhagyható és megszerezhető. Ugyanez érvényes a kulturális és vallási identitásokra. A modern társadalom kereteinek fellazulásával a tulajdonított identitás rigid szorítása enyhül, a személyeknek lehetőségük nyílik identitásuk megváltoztatására, ami a megváltoztatni kívánt identitástól függően könnyebben vagy nehezebben mehet végbe. A huszadik században radikálisan megváltoztak a nemek közötti viszonyok, aminek következtében válságba került a tulajdonított nemi identitás, elismerést követeltek a korábban stigmatizált alternatív szexuális orientációk, és realitássá vált az önkéntes nemváltoztatás (Bíró, Csepeli, 2018).

ELMÉLETILEG

Az identitás társas játszma: nem elég, ha a személy magáénak vallja a csoportot, amelynek valóságába, történetébe beleképze magát, megerősítésre is szükség van, mind a sajátjának érzett csoport, mind az idegen csoportok tagjai részéről. A *vitatott identitás* esetében a személy külső kategorizációja ellenkezik a személy önbesorolásával, ami lelkileg nehezen feloldható konfliktusokhoz vezet. Erre látunk példát az asszimiláció útjára lépő kisebbségi csoportok tagjainál, akik megtagadják, elhagyják a csoportot, amelybe születtek, de választásukat nem ismerik el a többségi csoport tagjai, akikhez idomulni akarnak. A következmény a társadalomlélektani senki földjén landoló „nem zsidó zsidó”, „nem cigány cigány” Közép- és Kelet Európában jól ismert tragikus (néha komikus) figurája. Hasonló kihívásokkal kell szembenézniük a nemet váltóknak, akik az újonnan feltalált transzszexuális kategória mentén határozzák meg önmagukat, mit sem törődve a környezetükkel.

A *meghasadt identitás* tünetegyüttesét Kurt Lewin írta le a zsidók közötti öngyűlöletet elemezve. Mint Lewin írja, „a zsidó öngyűlölet olyan jelenség, amelyhez hasonlót sok hátrányos helyzetű csoportnál megfigyelhetünk” (Lewin, 1975. 288). Az öngyűlölet saját csoportjával fordítja szembe a személyt, aki csoportja ellenségeinek előítéleteit és negatív sztereotípiáit átvéve próbál megszabadulni a sorsa által ráerakott láncoktól. Allport megállapítása szerint – szélsőséges esetben – az öngyűlölet a saját csoport elleni agresszióba fordul (Allport, 1999. 199-200). A meghasadt identitás tünetei között találjuk az odatartozás megtagadását, a visszahúzódot és passzivitást vagy annak ellenkezőjét, a „rájátszást”, amikor az identitásától szabadulni vágyó, de nem tudó személy kétségbeesésében kifigurázza saját csoportját. John T. Jost írja le az önalávetés paradoxonját, amikor a hátrányosan megkülönböztetett csoportok saját csoportjuk leértékelése árán érveket találnak kisebbségük igazolására (Jost, 2003).

Goffman a társadalomból való végletes és végleges kitaszítás módszerének a stigmatizálást tekinti, amelynek következménye az *elrontott identitás*. A stigma eredetileg a testre tett, eltávolíthatatlan jel volt, amelynek célja a megbélyegzés és az elrettentetés volt. A keresztény szentek stigmái Jézus sebeire figyelmeztettek. A modernkori stigmák láthatatlanok, de akikre azokat alkalmazzák, a stigmatizálás következményeit egész életük során, de sokszor még haláluk után is viselni kényszerülnek. Az elrontott identitás csapdájában vergődők számára a rejtőzés, kivonulás, a szegregáció rejtékútjai kínálnak lehetőséget a menekülésre (Goffman, 1963).

A nyelvi megfogalmazások révén rögzült, intergenerációsán áthagyományozott kollektív identitáskeretek mémjei kezdetben a közösség társadalom szociálpszichológiai kötőanyagai voltak. A hordalétból kijövő emberi társadalmakban, mint Tönnies írja, a kollektív akarat uralkodott, amely kevés teret hagyott az emberben evolúciósan kialakult egyéni akaratnak. A közösségi társadalom térbeli és hálózati bővülése nyomán jelentek meg a szervezetek, amelyek hatékony működése már kikövetelte az egyéni akaratok kiszabadulását a közösségi akarat bilincseiből, és elindította az individualizációt. A közösségi társadalmat felváltó szervezeti társadalomban az individuális lét társas-közösségi keretei a közvetlenül átélhető életvilág és közvetetten jelen levő rendszer keretei között külön-külön szerveződtek. Az evolúciósan szabad, spontán Én a Másik tükrében talált önmagára, megteremtve a születéstől haláláig megtartó személyi azonosságát az életvilágban. A rendszer működéséhez szükséges

ELMÉLETILEG

kollektív összhangot az elképzelt csoportokhoz való tartozás érzése biztosította, amelyek révén kibővült az egyén ittlétének tere és ideje. Az elképzelt csoportokhoz való tartozás érzése által biztosított kollektív identitás hazát és halhatatlanságot adott a csoportok halandó tagjainak. A modernizáció előre haladtával egyre több lett az elképzelt csoport, egyre tágabbak lettek a kollektív identitások körei, felkeltve a reményt, hogy a homo sapiens sokféle csoportthovatartozás által megbontott evolúciós öröksége bázisán felépül az egykor romba döntött bábeli torony, az ember visszaszerzi az Istentől a tőle elvett nevet (Mózes, 1.11). A felvilágosodás kiszabadította az embert az evolúciósan programozott, szabad akaratot lebéklyöző feudális társadalmi rend bilincseitől. A szabadság által megnyitott végtelen tér azonban nem mindenkinek tartogatott sikert. A vesztesek a szabadságot elnyomó, új kollektív identitások által kínált menedéket választották, amelynek falait a rasszizmus, az imperializmus, az agresszív nacionalizmus, az antiszemitizmus és a vallási fundamentalizmus tégláiból építették (Fromm, 2002).

A XX. század második felében felgyorsult globalizáció rácaffolt az emberi név visszaszerzésének reményére. A globalizáció vesztesei által átélt kollektív resszentiment kiélezte a civilizációk közötti harcot (Huntington, 1966). Az új kaordikus világtrend kikezdte a racionális osztályalapú, regionális és politikai identitáskonstrukciók alapjait, újraélesztve a birodalmi örököket tápláló irracionális, fasiszta identitás fantáziákat, aminek eredményeként az emberiség egyre távolabb került Kant világállamról szőtt álmától (Olay, 2022, Snyder, 2019) A szabad identitásválasztás jövője azon múlik, hogy sikerül-e a nemzeti, etnikai, vallási, politikai ideológiai kategóriák által tagolt emberiséget az igazságosság, a demokrácia és a fenntartható fejlődés értékeinek hívószavára mozgósítani, harcot hirdetve az elzárkózás, a kirekesztés, a hátrányos megkülönböztetés, a diktatórikus társadalomszervezés erőivel szemben.

Az Európai Uniónak kitüntetett szerep jut a szabad identitásválasztás mellett, a tekintélyelvű, esszencializáló kollektív identitások ellen viágszerte vívott harcban. Európában született meg az individuális szabadság ideája, mely kezdetben csak kevesek számára vált lehetőségből valósággá, de kimondása alapvetően meghatározta az európai, s tágabban véve a nyugati társadalmak jövőjét. Európát természetesen nem szabad idealizálni, Hankiss Elemér utal arra, hogy Zeusz lánya fia volt Minósz, a kréai király, akinek perverz felesége szülte a fiatal fiukra és lányokra éhes szörnyet, Minotauruszt.

Minotauruszt azonban megölte Thészeusz, Athén megalapítója, amely város az európai tér és idő kitüntetett pontja. Európa nyugati határa az Atlanti-óceán, keleti határa az Ural hegység, ahol mind a mai napig látható az emlékmű, amely a Szibériába száműzött orosz forradalmárokat emlékeztette arra, hogy ott kezdődik Ázsia. A mai Európa a görög-zsidó-római szellemi örökség folytatója, amelynek alapja a jog ereje által garantált egyéni szabadság és tulajdon. Szűcs Jenő 1983-ban, Bibó István gondolatait kibontva, Európa három történelmi régióját különbözteti meg, amelyek mindegyikében jelen vannak az ókorból örökölt értékek, de erejük Nyugatról Keletre haladva szemmel láthatóan gyengül (Szűcs, 1983).

A második világháború véres tapasztalataiból okulva az európai államok lassan, de állhatatosan, lépésről-lépésre bővülő szövetségbe tömörültek, amelynek jelenleg 27 tagja van. Az Európai Unió sikertörténet, amely azt bizonyítja, hogy a gazdasági és politikai

ELMÉLETILEG

együtműködés valamennyi résztvevő számára előnyösebb, mint a korábban uralkodó, időnként harccá fajuló versengés.

Az "európai demos" felülről és alulról egyszerre építkező társadalomtechnikai folyamat, amelynek sikeres előzménye az egyes európai nemzetek kialakulásának útja, amelyen Nyugat-Európa nemzetállamai előbb, Közép- és Kelet-Európa nemzetállamai később jártak (Csepeli, Örkény, 2017). Az európai identitáshoz vezető út első állomása az európai tér és idő elképzelhetőségének megteremtése, ahol az európaiak otthon érezhetik maguknak, amit hazájuknak tarthatnak. A feladat az európai közös múlt hőseinek, dicsőségre és szomorúságra egyaránt okot adó történéseinek térbe ágyazása, az európai emlékezet térben azonosított pontjainak elhelyezése éppen úgy, ahogyan azt Pierre Nora tette a francia történelmi emlékezetet kanonizáló, háromkötetes nagy művében (Nora, 1997, 2001, 2007).

Az Európai Unió vezető intézményei, a Parlament, a Bizottság, a Tanács és a Bíróság többet tehetnének az összes tagállamban hozzáférhető európai szimbólumok kultivációja érdekében, amelyek sorában nemcsak a zászló, a himnusz, hanem a közös ünnep- és emléknapok, valamint a prominens európai férfiak és nők példái is helyet kaphatnának. Változtatni kellene az euro bankjegyein, amelyek jelenleg kirívó példái a szimbólumok hatalmával szemben mutatott közömbösségnek és érdektelenségnek.

Az európai identitás társadalomlélektani infrastruktúrájának kialakításának lehetőségét minden tagállamban az iskolai tantervekben kell megteremteni, amelyek az általános iskolától az egyetemig minden évben – az életkori sajátosságokat figyelembe véve – elérhetővé teszik a tanulók számára az európai szellemi örökség tartalmait. Nagy segítség ebben a 2006-ban alapított Európai Digitális Könyvtár, amely az interneten mindenki számára biztosítja az európai szellemi örökséget hordozó könyvek, folyóiratok, hírlapok, fényképek, múzeumi tárgyak, levéltári dokumentumok, hangfelvételek és audiovizuális anyagok elérését. Az 1987-ben alapított Erasmus program célja a kezdetektől fogva az volt, hogy segítse az európai oktatási intézményekben tanuló fiatalokat a világ megismerésében, a tanulásban és a tapasztalatszerzésben, valamint hogy minél többeket ösztönözzön az aktív társadalmi szerepvállalásra. A cél az Európai Oktatási Térség megvalósítása 2025-re, amely – az egyes tagállamokban tanuló fiatalok mobilitását lehetővé téve – jelentősen hozzájárulhat az európai fölérendelt identitás kialakulásához.

Az Európai Unió úgy tűnik, ma még nem készült fel teljesen a káosz és a rend jegyeit egyaránt hordozó új, kaordikus világrend kihívásaira. Az Unió gazdasági és demográfiai súlya csökken a világban, miközben nem menekülhet a globális válság természeti és társadalmi következményei elől. Az Európa keleti történelmi régiójában kitört háború a második világháborúban vereséget szenvedett "minotauruszi örökség" feltámadásával fenyeget, amely sosem múlt el teljesen és véglegesen.

Az Európai Unió számára a thészeuszi remények valóra váltására akkor nyílik esély, ha a szövetkezett 27 állam nemzeti, etnikai, vallási, nemi kategóriák mentén sokféleképpen különböző polgárai nevet találva néppé válnak, amely visszatál az európai szellem kezdeti nagyságához, ami nélkül elveszne a jövő történetében.

Irodalom

- Allport, G.W. (1999). *Az előítélet*. Budapest: Osiris. ford.: Csepeli György
- Benveniste, E. (1935). *Origines de la formation des noms indo-européens*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- Bíró, J., Csepeli, Gy. (2018). A nemek alkornya. *Mozgó Világ*. 44: 10 11-30
- Csepeli, Gy., Örkény A. (2017). *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE TáTK
- Freud, S. (1986). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat. ford.: Hermann Imre
- Fromm, E. (2002). *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Napvilág. ford.: Bíró Dávid
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall inc.
- Heidegger, M. (1985). *Lét és idő*. Budapest: Gondolat. ford.: Kardos András, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Vajda Mihály, Orosz István
- Huntington, S. (1998). *A civilizációk összecsapása és az új világrend*. Budapest: Európa. ford.: Pusztai Dóra, Geceányi Györgyi, Gázsity Mila
- Jost, J. T. (2003). *Önalávetés a társadalomban. A rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris. ford.: Berkics Mihály, Bujdosó Borbála
- Lewin, K. (1975). A zsidók közötti öngyűlölet. In Lewin, K. *Csoportdinamika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó. 285-300. ford.: Illyés Sándor
- Lukács, Gy. (1975). A regény elmélete. In *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető. 479-593. ford.: Tandori Dezső
- Merton, R. K. (1980). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat. ford.: Berényi Gábor
- Nora, P. (2001). *Les lieux de memoire. 1*. Paris: Gallimard Quatro
- Nora, P. (1997). *Les lieux de memoire. 2*. La Nation. Paris: Gallimard Quatro
- Nora, P. (2007). *Les Lieux de memoire. 3*. Les France. Paris: Gallimard Quarto
- Olay, Cs. (2022). *Regionális és nemzeti identitás: egy hermeneutikai megközelítés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2022 (Várható megjelenés: 2022.11.21)
- Snyder, T. (2021). *A szabadság felszámolása. Oroszország, Európa, Amerika*. Budapest: XXI. sz. Kiadó. ford.: L'Homme Ilona
- Sumner, G. W. (1978). *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat. ford.: Félix Pál
- Szűcs, J. (1983). *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető
- Tönnies, F. (1983). *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat. ford.: Berényi Gábor